

Галина Минчева

През лятото на 1970 г. един щастлив случай ме свързва във Варна с Мария Константинова. Стаята на осемдесет и една годишната жена е запазила атмосферата на далечните години — старинни извити столове, виенско канале с раирана сиво-черна дамаска, гравюри по стените: „Наполеон и сина му“ и „Торквато Тасо и Леонора“. Върху украсения с резби скрин на най-видното място стои в старомодна рамка фотографията на Алеко Константинов. Този портрет е скъпа семейна реликва, тъй като старата жена е потомка на Константиновия род. Нейният дяло е чичо на Алеко — брат на баща му.

Възрастната жена е пазила немалко неща, свързани с именития ѝ сродник. Повечето от тях са били дадени за временно ползване на различни музейни работници и литературни изследователи, но не са ѝ върнати за голямо нейно огорчение. . . и сега Мария Константинова прояви своята отзивчивост, като ми даде възможност да се запозная с един автентичен ръкопис — дневника на нейния рано починал, още като юноша, брат. В този дневник той, племенникът на Алеко Константинов, е записал породените от срещите си с писателя размисли и впечатления. В тетрадката от двойни канцеларски, пожълтели от времето листа намерих редица интересни факти за отношенията между чичото и младия племенник, както и една истинска находка: собственоръчно написан на отделен лист албумен експромпт на Алеко Константинов. Освен това се запознах и с едно писмо, отправено от Алеко до чичо му — Прокопи Хаджи Константинов, както и с един документ — някогашен препис на „Списък на вещите, намерени в квартирата на А. Константинов, както и при него по време на убийството му“.

Особен интерес буди дневникът на Алековия племенник — шестнадесетгодишния Никола Прокопиев Константинов. Записите почват от 1-ви август 1892 г., когато юношата, завършил втори курс на Търговското училище в Свищов, отива в София с намерение да постъпи във Военното училище. Още в началото на дневника се усеща впечатлителната, отзивчива и сърдечна душа на момъка, неговото желание да учи, както той сам казва, „по-добри неща и по-всестранни“.

Първият запис, в който се споменава за Алеко Константинов, е от 12 август: „Аз бях при Алека Константинов — известен преводач на Пушкина и Лермонтова“. От следващите записи в дневника имаме основание да смятаме, че при тези посещения юношата е споделил с чичо си своите литературни наклонности, издал му е тайната си, че пише стихове. Вероятно двамата са водили разговори на литературни теми, защото през тези дни Алеко Константинов написва в дневника на племенника си следния звучен поетически експромт:

НА КОЛЯ

С драга воля

Аз на Коля

ще напиша нещо.

Аз израснах

и угаснах

Веч не пиша нещо.

Да се грижа

Да нанижа

само ритми гладки

Ни високи

ни дълбоки —

за ухото сладки.

На, немее

и не пее

мойта Муза млада.

Веч не ражда
не обажда
Що ми е в душата.

Кой не знае,
че жена е
Музата лукава

Всички млади
Тя ги глади
старите остава.

Ти дете си
и догде си
с Музата безпечна

Помъчи я
Научи я
Да те люби вечно.

5 август 1892 г.
Алеко

Макар и написано с шеговита самоирония, с лекота и игривост, това стихотворно посвещение загатва за някои черти на Алековите естетически възгледи. Не може да не се почувствува подигравката към ония, които пишат само с „ритми гладки, ни високи, ни дълбоки, за ухото сладки“. Достатъчно ясен е и намеъкът, че младата лирическа муза трябва да „обажда“ само онова, що е в душата. В закачливия експромт прозвучава и мисълта, че музата обича младостта, която е безгрижна и с детински искрен поглед към живота. По своеобразен начин тук Алеко Константинов разкрива своите разбирания в защита на високото призвание на твореца, посветил се на изкуството.

По време на първите срещи у Алеко Константинов на момъка прави силно впечатление поезията на П. П. Славейков, за когото той пише: „Когато стоях при А. Константинов, той (П. П. Славейков — б. м.) идеше у дома. Той се познаваше много с него. Бяха превели двамата „Демон“ от Лермонтов. . .“

Интересно е тук сведението за превода на поемата „Демон“. В спомените на Алековите съвременници се среща мнението, че преводът е съвместно дело на Пенчо Славейков и Алеко Константинов. Самият Славейков обаче в списание „Мисъл“, год. XI, 1901, опровергава това твърдение: „... допреведох само два-три стиха и промених или допълних десетина рими. Това е всичкия мой дял в този превод, чийто истински преводач не се съгласяваше да го печата само със своето име.“ Вероятно Никола Константинов е отразил общото мнение, че в превеждането на „Демон“ взема участие и Пенчо Славейков.

В следващите редове Никола продължава да излага впечатленията си от Славейков: „Беше не толкова стар поет, можеше да се каже, че беше нов. Голямо впечатление ми направи запознаването. Аз първи път продумвах с поет. . . Наистина, че този човек бе роден за поет — новите му поеми и стихове показваха, че има талант. Ходеше и мъчно говореше. Той ме запита пиша ли стихове. Аз не исках да излъжа и казах „детински неща, ръбати“. После те приказваха за някои литературни неща, после политически. Той беше опозиция, какъвто може да кажа, бях и аз.“

Този запис „опозицията“ на шестнадесетгодишния юноша на пръв поглед странно противоречи с първите страници на дневника. В тях момчето искрено описва своето възхищение от онова, което вижда в София, дълго и възторжено рисува например парада на 2 август 1892 г. по случай възкачването на Фердинанд на българския престол. С умиление и хвалебствие той пише там за Стамболов, за когото възкличава: „велик човек!“

После отношението на младежа рязко се изменя. На 6 септември 1892 г. се празнува годишнината от съединяването на двете Българии. Никола, който дотогава е възхитен от княза, сега критично отбелязва, че на тържеството не присъствува нито князът, нито някой от министрите. Едва ли промяната във възгледите на юношата е станала без влиянието на срещите и разго-

ворите с А. Константинов и П. П. Славейков. По-късните записи в дневника заедно с упоменаването, че момъкът не се среща с никой друг в София, потвърждават това влияние. В някои от тях редове на дневника като че ли напират гневният дъх на сатирика Алеко, който успява да причасти Никола към своята непримиримост спрямо заобикалящия го буржоазен свят и грубата житейска философия на времето. Трудно можем да повярваме, че оценките на юношата за различните политически събития са лично негови. Но несъмнено е, че отношението на Алеко към обществото той приема безрезервно. Също така едва ли без намесата на чичо си Никола решава да се откаже от Военното училище и да постъпи в гимназия. С Алеково насърчение момъкът пише и редица стихотворения, запазени в отделна тетрадка у Мария Константинова, между които може да се открие и едно стихотворение, посветено на Пенчо Славейков.¹

От дневника на Никола Константинов личи неговата поетично-романтична натура. Не намерил приятели сред своите съученици, той обича да се разхожда сам до Кремиковския манастир, да премисля дълго много неща, удивен от прочетеното и чуто, изпълнен с благоговение пред Алеко Константинов. Опитвайки се, макар и несръчно, да даде израз на поетичните си изживявания, младежът съчинява и стихове. Той споменава в дневника и мечтата си да размени поне две думи с Вазов. Един ден го среща по софийските улици. Дълго върви след него, пленен от внушителната му осанка, вдъхваща респект. „Впечатлението ми беше голямо. Треперех и не знам защо толкова ми туптеше сърцето. Като доближи до мене, аз не смеех да си поема дъхът.“ Единственото, което успява да направи, е да разгледа по-добре твореца, когото обича и уважава. И макар че няма смелостта да го спре, в душата му настъпва „миг на дълбоко удовлетворение“.

Младият автор на дневника става свидетел и на един известен факт, дал повод за написване на прочут Алеков фейлетон. „Запознанството ни с Пенча Славейков стигна до там — пише той с дата 12 август, — щото отидохме заедно и с Алеко Константинова в Черната джамия, гдето бяха затворени някои от нашата партия. Аз бях любопитен да видя тези хора, за които слушах много по вестниците. Скоро-събрания Полевой Военен съд беше осъдил четирима на бесило. Убесването се случи преди аз да дойда в София. Те бяха Миларов Светослав, Александър Карагулев, Тома Георгиев и Константин Попов. Между записките на Стамбулова трябва да фигурират като негови жертви. Най-млад между тях беше К. Попов — 25, 26 г. О, съдбо? О, отечество? Литераторът Св. Миларов бе талантлив. Може би той щеше да принесе полза, ако лежеше във военен затвор, в някоя сигурна крепост, ако се толкова плаши Стамбулов.“

Тези размишления не могат да дойдат само от прочетеното в официалната преса. Може би са по-скоро отглас на онова, което са споделяли помежду си Алеко Константинов и Пенчо Славейков по повод диктаторския режим на Стамбулов и жестоката му разправа с политическите противници. За това говори и категоричността на съжденията, и езикът, с който са изказани. Следващите редове от дневника потвърждават подобно предположение: „В Черната джамия беше Петко Каравелов — братът на Любена Каравелов, българският писател. Разпиряха, че Стамбулов го бил гонел този философ Каравелов, защото жена му не се дала да я обезчести. Не знам това дали е записано в царските архиви.“

Буди интерес шрихирият от юношата портрет на известния политически деец: „Петко Каравелов наистина беше философ. Той разсъждаваше при всяко нещо и мислеше правилно. Той беше весел, както и още няколко затворници, които живееха при него. Той и в затвора пак се занимаваше. Искаше да бъде всезнающ. Жена му, Екатерина Каравелова, го посещаваше се всякога с едного му по-голямо момиченце.“ Тя беше писателка и преводачка. „Става дума за времето непосредствено след убийството на министъра на финансите Христо Белчев, когато се сбъдва дългоочакваното желание на правителството да арестува русофила Петко Каравелов. В затвора Екатерина Каравелова посещаваше често своя съпруг. Веднъж, както пише тя в спомените си, бива приятно изненадана, че заварва при него Алеко Константинов. Тя отбелязва, че

¹ Стихотворението е озаглавено „П. П. Славейкову“. В него мислите са разбъркани и неясни, но се забелязва съзнателен стремеж към трактовата на актуален проблем — жестокия тиран, който тъпче родината.

² Става дума за Лора Каравелова. По това време другата ѝ сестра е в Париж.

Алеко е бил сам на тази среща.¹ Вероятно редовете в дневника на Никола Константинов се отнасят до едно от многото посещения, които Алеко е правил на своя приятел.

Така юношата документира това, към което след две години ще се насочат сатиричните стрели на неговия родственик. С присъщия си неповторим хумор на изобличението Алеко пише във феилетона: „Властта е длъжна да знае дори и зъбите на външните посетители (като че ли могат да бъдат вътрешни посетители) на Черната джамия.“ Въпросният феилетон — „Освидетелствование зъбите на посещаващите Черната джамия“ — е писан през 1894 г. След падането на Стамболов всички затворници са освободени, само Петко Каравелов е задържан до Коледа. Тогава появата на Алековия феилетон става възможна.

По-нататък дневникът на Никола Константинов придобива характер на съкровена изповед. Момъкът разкрива своето остро критично отношение към заобикалящия го свят. С непосредствено чувство той говори, че единственият път да се отърве „днешният свят от най-гнусните неща, е социализмът“. Разбира се, шестнадесетгодишният юноша вижда социализма в твърде отвлечена форма, издаваща и обърканост, и незрелост. Но въпреки това с подкупваща чистота пише и разсъждава за социализма като „най-велико, може да кажа, учение“, „което ще докара мир, свобода, любов, вяра, равенство и братство между народите“.

Макар в дневника да не се упоменават пряко разговори с Алеко Константинов на тази тема, в следващите страници се откриват пасаж, които дават основание да се смята, че юношата е споделял мисли по тези въпроси с чичо си и е срещал у него насърчение и опора. На 24 септември, като пише отново за Алеко Константинов, племенникът казва: „Аз няма да забравя заслугите на един такъв човек. Той направи много нещо за душата ми. Той беше единственият, който чу тайната на моята душа.“

В същия запис от дневника момъкът прави едно вълнуващо лирическо отклонение, което представлява затрогващ портрет на бъдещия майстор на сатирата, видян с очите на юношата: „Тези думи пиша искрено; може някой да ги чете, може би пък да загинат, но в Алека Константинов аз видях това, което не вярвах да видя. . . И аз познах, че това е душа блага, възвишена, че е човек, който разбира от светът. . . Този нещастник (очевидно момъкът има пред вид нещастията, сполетели Алеко: за пет години умират майка му и двете му сестри — б. а.) се отнесе с мене като с брат и нещо повече. Защото братята в днешния век не се зачитат. Аз го възхвалявам, почитам и ще се мъча да му се отплащам. Моето сърце може да заслужи неговата подпора.“

По това време младият Никола е вече болен от туберкулоза — болест, която не поощава целия Константинов род. През тези дни у него страданието, изглежда, се е активизирало, защото в запис на 11 септември Никола открито пише за отчаянието, до което го е довела болестта, а на 20 септември споделя: „Макар да ме гледат моите другари, че аз се смея и се веселя, но те не знаят какво ми тежи на душата.“ Като знаем от спомени на Алекови съвременници как „Щастливецът“ умее от деликатност да скрие мъката си зад изблици на веселие и фойерверки от шег, не може да не ни направят тук впечатление сходното жизнено поведение и стоицизмът на младия му племенник. Безспорно нравствената устойчивост и силата на духа са едни от ярките черти на Константиновия род. За отношението на Алеко Константинов към болестта на Никола намираме свидетелство в дневниковия запис от 24 септември. „Той ме попита дали съм бил болен. Моята болка е на душата ми, а днес и вчера е на сърцето. Той ме поутеша малко и каза, че ще пише на нашите да ми отредят по-добра кариера, по която аз ще мога да следвам и без чужда издръжка. Това и исках аз. Има ли по-добро нещо, отколкото да не се задължаваш на другите? Не, няма! Той това ме съветва.“

Тези редове свидетелствуват не само за една черта от моралния кодекс на Алеко Константинов. Писателят разбира, че неговият племенник живее с оскъдни средства в София — така, както оскъдно е живял и самият Алеко. Можем само да се догаждаме за причините, които са накарали бащата да лиши сина си от издръжка. Вероятно свишовският търговец Прокопи Хаджи Константинов е държал синът му да стане военен и затова неслучайно го е пращал да търси ходатайства за влизане във Военното училище при министър Савов и при главния сек-

¹ Сп. Демокрация, год. 2, бр. 14, С., 25. V. 1922, с. 325—326.

ретар на Министерския съвет Иванов. Отказът на момчето и постъпването му в класическата гимназия в София, изглежда, твърде много са разгневили бащата. А може би и неочакваните за него политически убеждения на Никола са изиграли определена роля. Във всеки случай за Алеко Константинов положението на болния му племенник е било съвършено ясно. И няколко дни след тази среща с Никола той пише писмо до баща му. В него открито споделя тревогата си от състоянието на юношата и опасения от лошия край, който може да го сполети.

Това писмо е запазено в семейството. Възрастната Мария Константинова го е скътала между листите на братовия си дневник.

г. София, 30-ти септ. 1892 г.

Драги Нени¹ Прокопий,

Из уважение към Вас и от обич към Коля, който ми направи твърде приятно впечатление като момък интелигентен и добре възпитан, аз Ви препоръчвам да не го държите вече в София, а да го повикате в Свищов, защото инак ще повредите бъдещето му, а може би още от сега да го лишите от здравие. Той постоянно боледува от треска. Вместо да го държите без средства и без надзор в гимназията четири години, много по-добре е да го съветвате да свърши последния курс на Търговското училище, с което ще си придобие същите права, каквито имат гимназистите.

Аз изпълнявам своята длъжност, по-нататък постъпвайте, както намерите за добре.

Целувам Ви

Алеко Ив. Константинов

Сдържаното и строго писмо на Алеко постига целта си, защото на 16 октомври Никола се прибира в родния Свищов. Преди отпътуването си той пише в дневника, че болестта го е съвсем „услабила“. Отчаянието се прокрадва вече сред всеки ред. „Аз съм нищо. Израсло цветенце, което трябва да изсъхне. Какво е животът? Какво е вселената?“

Макар в последния запис от дневника на 16 октомври 1892 г. да прозвучава оптимистичната нота на надеждата, че той ще се учи колкото се може по-добре, за да завърши по-скоро с единствено желание — „да се заловя с любимия си предмет, който е литературата, или въобще книжнината“, туберкулозата прекръшва живота му само след месец. Племенникът на Алеко умира на 6 декември 1892 г. От него остава една тетрадка с твърди черни корици, в която той е записал свои стихове, опит за пиеса в две действия със сюжет от хайдушките подвизи на Филип Тотю и няколко разказа. В тях личи влиянието на Алеко, развил у него интерес към литературата, която Никола започва да чувства като свое призвание. От Алеко Константинов той се учи на отговорност, на свободно мислене и затова запазва до края на живота си непокънати чувства на благодарност и почитание към чичо си.

Освен дневника на брат си Никола Константинов Мария Константинова ми даде възможност да прегледам и протокола на „Списъка на вещите, намерени в квартирата на А. Константинов, както и при него по време на убийството“. В квартирата са намерени: „пръстен, сребърен медал, кисия с монети, 15 турски златни монети махмудийки, 65 лв. сребро, една връзка горни дрехи и една връзка бели дрехи“. При покойния: „едно портмоне с 55 лв. и 52 ст.“. „Както се казва по-нататък в протокола, от намерените всичко 120 лв. 52 ст.“, „се плати на хазина му 80 лв. 35 ст.“, на гостилница „Средна гора“ 33 лв. Дрехите се остават в Софийското градоначалство да се дадат на някой беден човек.“

Какво по-голямо доказателство за безсребърника Алеко от този протокол? Всичко, с което е разполагал, едва стига да се покрият дълговете му.

Сведенията, получени от Мария Константинова, разбира се, не ни дават някой особен важен нов факт от биографията на бъдещия автор на „Бай Ганьо“. Но записите в дневника на Никола Константинов са единствени по рода си свидетелства за писателя от най-чист и непосредствен извор, които разкриват образа на Алеко с непосредствеността и откритото сърце на един

¹ Звателна диалектна форма в някои части на Североизточна България, вместо „бай“, „чичо“ и т. н.

юноша. По неподправен начин те разкриват още веднъж чисто човешките прояви и отношения на Алеко Константинов, спечелили уважението и признателността както на съвременниците му, така и на следващите поколения.

ПИСМА НА АСЕН ЗЛАТАРОВ ДО НИКОЛАЙ ЛИЛИЕВ

Славчо Данаилов

Писмата на Асен Златаров, които се намират в архива на Николай Лилиев, колкото и малко на брой — пет — са ценни, защото отварят непрочетена страница от книгата на неговия живот. В тях той пише, че сказките, от които ние на времето сме били във възторг, и кабинетната му работа на учен опустошават неспокойната му душа.

Златаров е представител на онова поколение, което изнася на своите плещи две войни — Балканската и Първата световна. След тях „Никога вече война“ е лозунг в ръцете на народите. Той се подема от писатели, общественици, политици. Николай Лилиев превежда „Огънят“ от Анри Барбюс. Сладкодумецът Асен Златаров е неофициален пратеник на мира. Но той не е само негов апостол, не само сказчик по научни и философски въпроси, не само развява знамето на Лилиевата поезия из цяла България, а е и крайно състрадателен и нежен.

В 1922 г. Златаров е във Враца и говори за автора на „Птици в нощта“. От разлепените афиши освен заглавието „Поетът на душата — Николай Лилиев“ узнаваме и това, че парите от продажбата на билетите се пращат на поета, който е тежко болен във Виена. По-късно между двамата приятели не става дума за подаръците. Лилиев мисли, че големия пакет, който Светослав Минков му донася в поликлиниката, праща някоя богата софийска дама. За хуманната постъпка на Асен Златаров той узнава едва през 1933 г. А в последните дни на живота му, при страшни мъки, някой му казал, че Лилиев бил болен, той повтарял „бедният Николай, бедният Николай, и той ли страда!...“¹.

ПИСМА

Нова Загора

4. XII. 917

Скъпи Николай,

и от Новата² много ти здраве! Тука съм между стари приятели, с които всякога сме се разбирали, даже и когато го изкараме на кавга.

Говорим за Николая и „другия Николай“³ сѐ добри работи. Не мога да те нахваля: „Мажистър Му е сѐ пак най-добрият Му⁴ приятел...“ Разправям как с тебе е дохождало ред да водим борба в защита на нашите общи приятели, които, ако загинат, от приятели ще бъде. Друго? Ти как си? До виждане! Твой Асен.

¹ Из писмо на съпругата му Евдокия до Лилиев, 4. 11. 1941.

² Загора.

³ Райнов.

⁴ Николай Райнов, който печата „Богомилски легенди“ в 1912 г., преди Лилиев да издаде „Птици в нощта“ в 1918.